

# УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 82'01:003.349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.5.1/56>**Брижіцька І. П.**

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

## ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА ПИСЕМНІСТЬ ЯК ОСНОВА МОВНОГО КОДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

*Стаття присвячена роздумам про початки української мовної та літературної традиції як основи національної самосвідомості. Час Київської Русі подано як період народження книжної культури, коли церковнослов'янська мова, принесена з християнством, стала першою літературною мовою й визначила духовний код народу. З'єднавшись із живою народною мовою, вона створила особливу двошарову систему – святково-книжну і народно-поетичну, що з часом переросла в українську літературну мову. Розглядаються твори «Слово про закон і благодать», «Повість минулих літ», «Києво-Печерський патерик», «Слово о полку Ігоревім» як тексти, у яких формувався образ Русі як духовної спільноти.*

*Показано значення Острозької та Києво-Могилянської академії у розвитку гуманізму та барокової традиції, що поєднала церковнослов'янську основу з європейськими впливами. Наголошено на важливості мовної двокодовості, яка виробила здатність української культури єднати святе й земне, духовне й повсякденне. Відзначено внесок сучасних дослідників, зокрема Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, у відродження вивчення давніх текстів і створення антології «Література Київської Русі». Автор підкреслює, що церковнослов'янська писемність – не давня спадщина, а живе джерело українського мовного коду, який проходить через усю літературну історію – від Київської Русі до сьогодення. Давня книжність сформувала духовність, світогляд і мовну унікальність нації, зберігши безперервність культурної пам'яті та духовну єдність українського народу. У статті акцентовано, що звернення до джерел стародавньої культури дозволяє глибше осмислити сучасні процеси в українському мовному просторі, зокрема прагнення до самовираження та відновлення історичної справедливості у сфері культури. Підкреслюється, що спадщина Київської Русі не лише належить минулому, а є важливим чинником формування сучасної української ідентичності, духовної стійкості та культурної безперервності.*

**Ключові слова:** Київська Русь, церковнослов'янська писемність, давня українська література, мовний код нації, книжна культура, бароко, літописання.

**Постановка проблеми.** Витоки української мовної та літературної традиції становлять ключову проблему національного літературознавства, адже саме через слово формувалася свідомість і духовна культура українського народу. Довгий час питання ролі церковнослов'янської мови у становленні українського письма та спадкоємності між літературою Київської Русі й новою українською словесністю залишалися ідеологічно спотвореними – давньоруську спадщину розглядали як «загальноруську».

Сучасна наука вимагає переосмислення цієї доби як органічної частини українського культурного процесу. Церковнослов'янську писемність

слід розглядати не як архаїчну, а як основу формування українського мовного коду – системи духовних і моральних цінностей, закладених у мові від часу її книжного народження. Саме в літературі Київської Русі закладено риси української словесності: поєднання сакрального й народного, емоційності, метафоричності, моральна спрямованість.

Отже, актуальною є проблема осмислення церковнослов'янської писемності та літератури Київської Русі як живого джерела українського мовно-культурного коду, що визначив духовну й естетичну ідентичність нації.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Питання витоків української літератури та ролі

церковнослов'янської писемності у формуванні національної мовної традиції посідають одне з провідних місць у сучасній гуманітаристиці. Значний внесок у дослідження цього напрямку зробили класики української науки – М. Грушевський, І. Франко, П. Куліш, І. Огієнко, які заклали теоретичні засади розуміння Київської Русі як духовного та культурного підґрунтя української нації. У ХХ столітті проблеми становлення давньої книжності, мови й літератури розвивалися в працях Л. Махновця, В. Микитася, Г. Сивоконя, О. Мишанича, Ю. Ісиченка, В. Пелешенка, М. Сулими та інших учених, чиї студії сформували академічну школу української медієвістики.

Новий етап у вивченні давньої української літератури розпочався після відновлення незалежності України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України став провідним науковим осередком, що здійснює системне дослідження літературної спадщини Х–XVIII ст. та її рецепції у культурній пам'яті.

Вагомим напрямом сучасних досліджень стало вивчення мовної двокодовості української культури, взаємодії церковнослов'янського і народного елементів у становленні літературного мовлення, що знаходить відображення у працях Ю. Ісиченка, Л. Ушкалова, М. Сулими, О. Сліпущо.

**Постановка завдання.** Отже, сучасна українська медієвістика базується на поєднанні традицій історико-філологічного аналізу з новими підходами гуманітарної інтерпретації – герменевтичним, компаративним і культурно-антропологічним. Цей міждисциплінарний підхід дає змогу осмислити давню книжність не лише як історичне явище, а як живу складову культурного коду сучасної України.

**Виклад основного матеріалу.** Історія української літератури – це тисячолітній шлях духовного самопізнання народу, формування його культурної, мовної та світоглядної ідентичності. Вона постає не лише історією художніх текстів, а й історією становлення українського слова як носія національної свідомості, морального досвіду та філософського бачення світу.

Початки цієї історії сягають доби Київської Русі – держави, що заклала політичні, духовні й культурні підвалини української нації. Саме після хрещення Русі 988 року розпочалося формування нової книжної культури, основою якої стала церковнослов'янська писемність – «мистецько-духовна й інтелектуальна спадщина християнізованої слов'янщини», що наповнила «літературні пам'ятки вічними ідеями, сюжетами й образами»

[5, с. 5]. Разом із християнством на руські землі прийшла писемність – спочатку глаголиця, а згодом кирилиця. Учні Кирила і Мефодія, перекладаючи Святе Письмо та богослужбові тексти слов'янською мовою, започаткували епоху духовного пробудження та утворення спільного культурного простору Східної Європи. Для Київської Русі церковнослов'янська мова стала не лише мовою богослужіння, а й мовою культури, освіти, державного управління й духовного спілкування. Саме через неї наші предки осмислювали світ і власну присутність у ньому.

Церковнослов'янська писемність створила духовно-мовне середовище, у якому визрівала рання українська словесність, поєднуючи книжну та народну стихію, сакральне й буденне. Як зазначав М. Грушевський, Київська Русь була «колицею не лише політичної, а й духовної єдності нашого народу» [1, с. 24], «серцем і духовним центром якої став Київ» [2, с. 21–22].

Уже в Х–XII століттях література Русі розквітла розмаїттям жанрів: переклади Святого Письма, апокрифи, житія святих, літописи, оригінальні проповіді, поетичні та дидактичні тексти. За підрахунками книгознавців, у княжу добу побутувало понад 130 тисяч рукописних книг – величезна кількість, що свідчить про високий рівень писемної культури.

Церковнослов'янська мова стала першою літературною мовою східнослов'янських земель. Нею створено «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повість минулих літ» Нестора-літописця, «Повчання дітям» Володимира Мономаха – тексти, які утвердили духовно-національний образ Русі. Апогеєм давньої словесності стало «Слово о полку Ігоревім» – твір, що виявляє «творчу силу національного духу», передану через художній образ і міфопоетичне бачення світу [5, с. 6]. Саме в цих пам'ятках виразно проступають основні риси українського мовного коду – емоційність, символізм, метафоричність і сакральне ставлення до слова. І. Огієнко підкреслював, що ця мова «виховала покоління письменників, які мислили категоріями вічності» [7, с. 47].

Традиція Київської Русі не перервалася. Вона продовжилася у творах Києво-Печерського патерика, у діяльності Острозької та Києво-Могилянської академії, у перекладах і полемічній літературі XVI–XVII століть. У творчості Івана Вишенського, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Мелетія Смотрицького сформувався новий український літературний стиль, у якому церковнослов'янська велич поєднувалася з живою народною мовою.

Символом цього культурного піднесення стала Острозька Біблія (1581) – вершина книжної культури раннього українського Відродження.

У XVII столітті традицію продовжила Києво-Могилянська академія – осередок гуманістичної освіти й осмислення європейських ідей у національному контексті. Тут формувалася нова інтелігенція – письменники, богослови, філософи, проповідники, які заклали основи нової української книжності.

Українське бароко стало часом духовного піднесення, утвердження свободи творчої думки, становлення літератури як простору самопізнання нації [5, с. 6]. Саме церковнослов'янська основа надала українському слову глибину й сакральність, навіть тоді, коли воно наближалось до народного мовлення.

У цей період розвиваються нові жанри – духовна пісня, шкільна драма, вертеп, полемічна проза, козацькі літописи. Вони сприяли формуванню української літературної мови, у якій церковнослов'янська лексика органічно переплітається з народними елементами, створюючи гнучкий і поетичний мовний код. Особливо важливими стали козацькі літописи Самовидця, Граб'янки, Величка – тексти, у яких відображено не лише історичні події, а й усвідомлення духовних джерел національного буття, ідею свободи й безперервності державотворчої традиції [5, с. 8].

На цьому морально-історичному фундаменті постала нова література, що починається від Івана Котляревського. Його «Енеїда» (1798) утвердила народну мову як мову високої літератури. Хоча твір становить травестію античного епосу, він продовжив духовну традицію Київської Русі – любов до рідного, віру в людину, відчуття гідності. Церковнослов'янська спадщина, переосмислена через народне слово, стала підґрунтям нової української словесності.

Тарас Шевченко став тією віссю, навколо якої знову об'єдналася національна душа. Його «Кобзар» – не просто збірка поезій, а духовний заповіт українського народу. Шевченкове слово продовжує біблійно-слов'янську традицію, але наповнює її живим народним змістом, роблячи мову інструментом національного відродження. Мовна структура «Кобзаря» – за духом церковнослов'янська, але українська за мелодикою й емоційністю – засвідчує неперервність духовно-мовної традиції від Русі до сучасності. Недарма І. Огієнко наголошував: «Українська література не починається з “Енеїди” Котляревського – вона виростає з Києва, з Печерських схимників і книжників, з Іларіона

і Нестора, з тих, хто вперше навчив народ шанувати слово» [7, с. 53].

Сьогодні, у XXI столітті, коли українська нація знову проходить через випробування, особливо важливо пам'ятати: церковнослов'янська писемність і література Київської Русі – це не лише сторінки минулого, а живе коріння, з якого живиться сучасна українська мова й культура. Вона передала нам повагу до слова як до священного, традицію книжності, освіти, духовного пізнання, глибоку етичну основу національного характеру та відчуття спадкової єдності поколінь. Саме завдяки цьому зв'язку українська культура зберегла себе крізь віки. Українська література виявилася тим «живим кодом», який не дозволив нації зникнути.

Такий безперервний духовно-мовний зв'язок із минулим зумовив постійний науковий інтерес до джерел українського слова. Усвідомлення значення старокиївської книжності як першооснови національної культури стало підґрунтям формування окремої академічної галузі – дослідження давньої української літератури. Історія цього напрямку має тривалу академічну традицію. Ще у 1950–1980-х роках в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України було закладено підвалини сучасної української медієвістики (праці Л. Махновця, В. Микитася, Г. Сивокона, О. Мишанича, Ю. Ісиченка, В. Пелешенка, М. Сулими та ін.).

З часу проголошення незалежності України Інститут літератури остаточно утвердився як провідний науковий центр у галузі дослідження літературної спадщини X–XVIII ст. Було відновлено доступ до архівних джерел і здійснено нове прочитання текстів Київської Русі як складової української культурної історії. До вивчення літературної давнини активно долучаються нові покоління науковців і аспірантів, плідно працює відділ давньої української літератури. Історію становлення давньої української літератури як академічної дисципліни детально висвітлено у збірнику, підготовленому до 75-річчя Інституту літератури [4].

В епоху відновленої незалежності відкрилися широкі можливості для розвитку всіх напрямів дослідження, інтерпретації й популяризації пам'яток давньої літератури. Це сприяло активізації наукових пошуків і появі низки монографій як в Україні, так і за її межами. Протягом 1991–2021 років у стінах Інституту літератури було захищено понад шістьдесят дисертацій, присвячених літературі X–XVIII ст., зокрема агіографічній, полемічній та історіографічній традиціям. Ця активність свідчить про відродження філологічної школи, започаткованої ще в працях

М. Грушевського, І. Франка, П. Куліша. Значну увагу сучасні дослідники приділяють типології старокиївських текстів, біблійній герменевтиці української барокової поезії та літературно-філософським взаєминам доби Бароко.

Важливим підсумком новітніх студій стало видання «Синопису досліджень із давньої української літератури (1991–2021)», підготовленого до 30-річчя незалежності України. Збірник, укладений на основі авторефератів дисертацій, захищених упродовж трьох десятиліть, дозволяє осмислити історію дослідження давньої літератури, яка формувалася в нових політичних та ідейних умовах [8]. «Синопис» висвітлює оновлений ландшафт української науки про слово доби Середньовіччя [8, с. 5] і відображає результат багаторічної системної праці кількох поколінь учених, що створили підвалини для розуміння ролі давньої книжності у процесі націєтворення.

Сучасний етап розвитку україністики перекоонує, що інтерес до давньої літератури – не лише академічна справа, а й чинник національного самоствердження. Важливим кроком стало створення масштабного академічного проєкту «Історія української літератури: у 12 томах», у якому перший том присвячено літературі раннього та пізнього Середньовіччя, а другий – літературі доби першого національного відродження та Бароко. Незалежність України відкрила шлях до вільного переосмислення цього спадку – не як частини «російської літератури», а як самобутнього українського культурного феномену.

Значний науковий інтерес становить видання «Ізборник 2012–2016. Дослідження. Критика. Публікації», який об'єднує матеріали з історії української літератури Х–XXI ст., підготовлені співробітниками Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. До книги увійшли дослідження, критичні статті та унікальні публікації, що репрезентують основні тенденції розвитку сучасної філології. Особливу цінність становить розділ «Публікації», у якому вперше в Україні подано оригінальний текст і переклад «Похвального слова Євтимію Тирновському» Григорія Цамблака; дванадцять іменинних вітань викладачам Києво-Могилянської академії (з курсу риторики Іларіона Ярошевицького, XVII–XVIII ст.). Хронологічно видання охоплює понад тисячу років літературного процесу, від давньокиївських пам'яток до творів постмодерної доби, що розкриває еволюцію української словесності у її теоретичному, історико-літературному та герменевтичному вимірах [3].

Вагомим здобутком сучасних досліджень стала колективна монографія «У саду пізнання Григорія Сковороди», підготовлена співробітниками Інституту літератури на основі матеріалів IX наукового семінару відділу давньої української літератури (2023) та видана з нагоди 300-річчя від дня народження Григорія Савича Сковороди [9]. У збірнику представлено сучасний стан розвитку сковородинознавства, зокрема проаналізовано внесок видатного вченого-медієвіста О. Мишанича у формуванні цієї галузі. Окрему увагу приділено аналізу текстів Сковороди в змістовному, стилістичному та історико-типологічному аспектах. Також розглянуто новітні інтерпретації образу філософа та його героїв у «материковій та діаспорній українській літературі» [9, с. 1].

Співробітники відділу давньої літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка працюють над укладанням нової «Української літературної енциклопедії» (розділ «Давня українська література») та активно беруть участь у міжнародних конференціях і семінарах. Важливим здобутком сучасної науки стало усвідомлення церковнослов'янської писемності як основи мовного коду української нації. Саме синтез церковнослов'янської та давньоукраїнської мовних традицій сформував мовно-культурну площину, у якій розвинулася подальша українська література – від «Слова про Закон і Благодать» Іларіона до барокових поем XVII–XVIII ст.

Нині триває активна робота над перевиданням пам'яток давнього письма. Колектив відділу давньої літератури готує антологію «Література Київської Русі» (тексти Х–XIII ст.), яка повертає українському суспільству автентичні джерела національного слова – «Повість минулих літ», «Київський» і «Галицько-Волинський літописи», «Житіє Феодосія Печерського», «Сказання про Бориса і Гліба», «Слово про Закон і Благодать» та інші тексти, що заклали духовний фундамент української культури.

Діяльність Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка засвідчує: література Київської Русі та церковнослов'янська писемність становлять не лише витоки української книжності, а й основи мовного коду української нації – її духовне «ДНК», що забезпечило неперервність культурної пам'яті народу. У сучасному контексті ці тексти постають як чинник національного самопізнання, живий зв'язок між минулим і сучасністю, який формує гуманітарний простір незалежної України.

**Висновки.** Література Київської Русі та церковнослов'янська писемність заклали під-

валини мовного коду української нації, сформувавши її духовну структуру, світоглядну глибину та мовну гнучкість. Давня книжна традиція, взаємодіючи з живим народним словом, створила унікальний культурно-мовний простір, здатний поєднувати минуле й сучасне, сакральне й буденне. Від «Слова про закон і благодать» Іларіона до поезії Лесі Українки, Ліни Костенко та Сергія Жадана простежується неперервність мовно-духовного

коду, у якому переплітаються біблійна символіка, емоційна глибина народної мови та гуманістичне світовідчуття. Цей код формує не лише художню систему української літератури, а й саму структуру національної ідентичності, забезпечуючи духовну спадкоємність культури від доби Київської Русі до сьогодення. Завдяки цій традиції українська мова й література зберегли свою стійкість, духовну наснагу й самобутність упродовж тисячоліття.

#### Список літератури:

1. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т. / редкол. П. Сохань та ін. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 1. 520 с.
2. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / сост. Ф. Шевченко и др. Киев: Лыбидь, 1991. 400 с.
3. Ізборник 2012–2016. Дослідження. Критика. Публікації / упор., ред. В. І. Сулима. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 452 с.
4. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії, 75 / під. заг. ред. О. В. Мишанича. Київ: Наукова думка, 2003. 589 с.
5. Історія української літератури: в 12 т. / редкол.: В. Дончик та ін. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 1. 840 с.
6. Історія української літератури: в 12 т. / редкол.: В. Дончик та ін. Київ: Наукова думка, 2014. Т. 2. 840 с.
7. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Наша культура і наука. 2004. 436 с.
8. Сулима В. І. Синопис досліджень із давньої української літератури (1991–2021): [посібник-довідник]. Київ: Наукова думка, 2024 р. 438 с.
9. У саду пізнання Григорія Сковороди: до трьохсотріччя від дня народження / ред. В. Сулима та ін. Київ: Наукова думка, 2024. 177 с.

#### **Bryzhitska I. P. LITERATURE OF KYIVAN RUS AND CHURCH SLAVONIC WRITING AS THE FOUNDATION OF THE UKRAINIAN NATION'S LINGUISTIC CODE**

*The article is devoted to reflections on the origins of the Ukrainian linguistic and literary tradition as the foundation of national self-awareness. The period of Kyivan Rus is presented as the time of the birth of written culture, when Church Slavonic, brought with Christianity, became the first literary language and defined the spiritual code of the people. Merging with the living vernacular, it created a distinctive two-layer system – the solemn–bookish and the folk–poetic – which over time evolved into the Ukrainian literary language. The works Sermon on Law and Grace, The Tale of Bygone Years, The Kyivan Cave Patericon, and The Tale of Igor's Campaign are examined as texts in which the image of Rus as a spiritual community was being formed.*

*The significance of the Ostroh and Kyiv-Mohyla Academies in the development of humanism and the Baroque tradition – which united the Church Slavonic foundation with European influences – is highlighted. The importance of linguistic duality is emphasized, as it shaped the Ukrainian culture's ability to unite the sacred and the earthly, the spiritual and the everyday. The contribution of modern researchers, particularly the T. H. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, is noted for reviving the study of ancient texts and creating the anthology Literature of Kyivan Rus.*

*The author stresses that Church Slavonic writing is not a distant legacy but a living source of the Ukrainian linguistic code that runs through the entire literary history – from Kyivan Rus to the present day. Ancient book culture formed the nation's spirituality, worldview, and linguistic uniqueness, preserving the continuity of cultural memory and the spiritual unity of the Ukrainian people. The article emphasizes that turning to the sources of ancient culture allows for a deeper understanding of modern processes in the Ukrainian linguistic space, including the striving for self-expression and the restoration of historical justice in the cultural sphere. It is underlined that the heritage of Kyivan Rus belongs not only to the past but serves as an important factor in shaping contemporary Ukrainian identity, spiritual resilience, and cultural continuity.*

**Key words:** Kyivan Rus, Church Slavonic writing, ancient Ukrainian literature, linguistic code of the nation, book culture, Baroque, chronicle writing.

Дата надходження статті: 28.10.2025

Дата прийняття статті: 20.11.2025

Опубліковано: 29.12.2025